

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

566

संस्कृत निबन्ध-मञ्जूषा

नव-वैज्ञानिकीं शैलीमाश्रित्य वेदादिसकलशास्त्रीय-संस्कृति-
समाजिक-आधुनिकनिबन्धनां वृहत् संकलनम्

लेखक

डॉ० उदय शंकर झा

‘सहायक प्रोफेसर’

शिक्षा-शास्त्र विभागः

कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालयः

दरभंगा

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
वाराणसी

विषयसूची (CONTENTS)

क्र.	निबन्धस्य नाम	निबन्धस्य अपर नाम	शब्द	पृष्ठ
------	---------------	-------------------	------	-------

1. वैदिकाः शास्त्रीयाश्च-निबन्धाः

1-52

1.	वेदोऽखिलो धर्ममूलम्	वेदानां महत्त्वम्,	1345	1
2.	षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च	वेदाङ्गानां महत्त्वम्,	1594	8
3.	मुखं व्याकरणं स्मृतम्	तेषां हि सामर्ग्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुः,	1007	15
4.	उपनिषदां महत्त्वम्	सर्वोपनिषदो गावः,	930	20
5.	गीता सुगीता कर्तव्या	दुग्धं गीतामृतं महत्,	644	25
6.	रम्या रामायणी कथा	आदिकविर्वाल्मीकिः, वन्दे वाल्मीकि- कोकिलम्,	775	29
7.	पुराण-लक्षणम्	पुराणं पञ्चलक्षणम्, पुराणं दशलक्षणम्,	650	33
8.	पुराणानां महत्त्वम्		916	37
9.	विद्यावतां भागवते परीक्षा	श्रीमद्भागवत-समीक्षा,	645	42
10.	महाभारतं पञ्चमो वेदः	यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्, महत्त्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारत- मुच्यते,	777	46

2. साहित्यिक-निबन्धाः

53-99

11.	साहित्यशास्त्रम्-		830	50
12.	उपमा कालिदासस्य-		895	54
13.	भारवेरर्थगौरवम्-		789	59
14.	दण्डिनः पदलालित्यम्-		659	64
15.	माघे सन्ति त्रयो गुणाः-		762	67
16.	नैषधे पदलालित्यम्-	नैषधं विद्वदौषधम्,	912	71
17.	काव्येषु नाटकं रम्यम्-	नाटकस्य वैशिष्ट्यम्,	985	76
18.	बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्	हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः, वाणी बाणो बभूव, कादम्बरीरसज्ञानामाहारोऽपि न रोचते, बाणः कवीनामिह चक्रवर्ती, बाणस्तु पञ्चाननः,	955	81
19.	आदिकविर्वाल्मीकिः	धन्या रामायणी कथा,	874	86
20.	राष्ट्रनिर्माणे संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वम्		753	91

3. काव्यशास्त्रीया निबन्धाः

100-133

21.	काव्यलक्षणम्	वाक्यं रसात्मकं काव्यम्,	743	95
22.	रीतिरात्मा काव्यस्य		593	99

23.	काव्यस्यात्मा ध्वनिः	ध्वनि-सिद्धान्तनिरूपणम्,	683	102
24.	रसो वै सः	विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रस- निष्पत्तिः, रस एवात्र जीवितम्, रससिद्धान्तः,	719	106
25.	शान्तोऽपि नवमो रसः	रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः,	498	110
26.	काव्येष्वलंकारः	काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते। अलङ्कार-सम्प्रदायः,	599	113
27.	शब्दशक्तयः		488	117
28.	ऋतूनां रामणीयकम्		631	120
29.	वसन्तऋतु		565	123
30.	गीतिकाव्यम्		405	126

4. भाषावैज्ञानिका निबन्धाः

134-157

31.	भाषाविज्ञानम्-	भाषाशास्त्रे भारतीयानां योगदानम्	1777	128
32.	अर्थविज्ञानम्-	शब्दार्थविज्ञानम्,	548	137
33.	संस्कृतप्राकृतयोः साधर्म्यं वैधर्म्यं च-		457	140
34.	वैदिकलौकिकसंस्कृतयोः साम्यत्वम्-	वैदिकसंस्कृत-लौकिकसंस्कृतयोस्तुलना	647	143
35.	संस्कृतभाषा-	भाषासुसंस्कृतभाषा-	873	147

5. दार्शनिकाः-निबन्धाः

158-183

36.	भारतीयदर्शनानां महत्त्वं वैशिष्ट्यं च-		1237	151
37.	कर्मण्येवाधिकारस्तेऽ	कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः,	631	157
38.	नास्ति सांख्यसमं ज्ञानम्-	सांख्याभिमत-तत्त्वमीमांसा,	808	160
39.	नास्ति योगसमं बलम्-	योग-तत्त्वमीमांसा,	882	165
40.	ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या-	सर्वं खल्विदं ब्रह्म,	828	170
41.	नास्तिकदर्शनानि-		810	174

6. सांस्कृतिकाः निबन्धाः

185-222

42.	वैदिकी संस्कृतिः		681	178
43.	भारतीया-संस्कृतिः	भारतीय-संस्कृतेर्मूलतत्त्वानि,	1123	181
44.	संस्कृतिः संस्कृताश्रया	संस्कृतं भारतीयसंस्कृतिश्च, संस्कृतं संस्कृतेर्मूलम्,	641	187
45.	यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः	भारतीयसमाजे महिलानां गौरवम्, भारतीयसंस्कृतौ नारीणां स्थानम्-	985	190
46.	यतो धर्मस्ततो जयः	धर्मः स नो यत्र न सत्यमिति, धर्मो रक्षति रक्षितः, धर्मो धारयते प्रजाः न च धर्मो दयापरः, धर्मस्य त्वरिता गतिः, धारणाद् धर्म इत्याहुः, धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः, न धर्मात् परमं मित्रम्, धर्मो धारयते प्रजाः।	994	195

47.	परोपकाराय सतां विभूतयः	परोपकारः	764	200
48.	सत्यमेव जयते नानृतम्	नहि सत्यात् परोधर्मः, सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम्, सत्यमेव जयते, न ब्रूयात्सत्यम-प्रियम्,	892	204
49.	आचारः परमो धर्मः	शीलं परं भूषणम्, वृत्तं यत्नेन संरक्षेत्, सदाचारः, सुवृत्तैरेव शोभन्ते प्रबन्धाः सज्जना इव,	942	208
50.	अहिंसा परमो धर्मः		649	213

7. राष्ट्रिया निबन्धाः

223-254

51.	लोकतन्त्रवादः	जनतन्त्रशासनपद्धतिः, प्रजातन्त्रशासन-पद्धतिः, सर्वेषां राजतन्त्राणां लोकतन्त्रं विशिष्यते,	921	216
52.	साम्यवादः	Communism. मार्क्सवादो मानव-कल्याणञ्च,	865	220
53.	वसुधैव कुटुम्बकम्	(विश्वबन्धुत्वम्, विश्वधर्मः)	780	224
54.	देशभक्तिः	अस्माकं देशः, भारतमहिमा, दुर्लभं भारते जन्म, धन्योऽयं भारतं देशः, धन्या भारत-भूः प्रकामवसुधा प्रत्ना च तत्संस्कृतिः,	1060	227
55.	छात्र-राजनीतिः	छात्राणां राजनीतौ प्रवेशः, विद्यार्थी-जीवनम्, विद्यार्थी-पञ्चलक्षणः, छात्राणां कर्तव्यानि,	844	232
56.	समाजवादः	Socialism	672	236
57.	स्वतन्त्रतादिवसः	(Independence Day)	569	239
58.	गणतन्त्रदिवसः	(Republic Day)	460	242
59.	संयुक्तराष्ट्रसंघः	(United Nation Organisation)	747	244

8. सामाजिका निबन्धाः

255-284

60.	विज्ञानस्य लाभाः दोषश्च	विज्ञानस्य चमत्काराः, विज्ञानस्य लाभाः दुष्परिणामाश्च, विज्ञानस्य उपयोगिता,	809	247
61.	स्त्रीशिक्षाया आवश्यकतोपयोगिता च	स्त्रीशिक्षायाः महत्त्वम्, स्त्री शिक्षा, भारतीयसमाजेमहिलानां गौरवम्,	850	251
62.	चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः	भारतीयवर्णव्यवस्था, जाति-प्रथाया दोषाः	798	254
63.	महात्मा गान्धिः		706	258
64.	महर्षिदयानन्दः	(दयानन्दगुण-गौरवम्)	714	261
65.	डॉ० राजेन्द्रप्रसादः	प्रथमराष्ट्रपतिः (स्वतन्त्रभारतस्य)	538	264
66.	पं० जवाहरलालनेहरू	अस्माकं प्रियो नेता, (प्रथमप्रधानमंत्री)	733	267
67.	श्रीमती इन्दिरा गान्धिः	प्रथममहिलाप्रधानमंत्री	542	270
68.	श्री लालबहादुर शास्त्री		748	273
69.	श्री सुभाषचन्द्र बोसः		358	276

9. अर्थिका निबन्धाः

70.	कुटीरोद्योगः	(Cottage Industry)	576	278
71.	परिवार-नियोजनम्	(Family Planning) (जनसंख्यासमस्या)	744	281
72.	कृषेः महत्त्वम्-		555	284
73.	सहकारितान्दोलनम्	(Co-operative Movement)	521	286

10. शैक्षिका निबन्धाः

74.	विद्या (शिक्षा)	भारतीय-शिक्षा, (भारतीय-शिक्षा-पद्धत्या-गुणदोषविमर्श)	955	289
75.	संस्कृतभाषाया महत्त्वम्	भारते भातु भारती, संस्कृताध्ययनस्य मुख्यप्रयोजनानि, धन्येयंसुरभारती, संस्कृत-शिक्षणस्य उद्देश्यानि, आधुनिक युगे संस्कृतस्य महत्त्वम्, राष्ट्रभाषा-संस्कृतम्, भाषासु मधुरा मुख्या दिव्या गीर्वाणभारती,	1151	298
76.	संस्कृतस्य रक्षार्थं प्रसारार्थं चोपायाः	संस्कृतस्य रक्षा वृद्धिश्च आवश्यकी,	873	298
77.	शिक्षा-मनोविज्ञानम्	(Educational psychology) (शिक्षा-दर्शनम्, शिक्षा-उद्देश्यम्)	912	302
78.	आचार्यदेवो भव	कः आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः, गुरुपूजा, आचार्यगौरवम्,	818	307
79.	अस्माकं पुस्तकालयः	(Library)	591	311
80.	अनुशासन-समस्या	(Discipline) छात्राणां कर्तव्यानि, अनुशासनस्य महत्त्वम्, शिक्षार्थिषु निरङ्कुशत्वम्, तन्निरोधोपायश्च,	636	314
81.	अस्माकं विद्यालयः		562	317

11. प्रकीर्ण-निबन्धाः

82.	जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी	मातृदेवो भव, मातृभूमेः महत्त्वम्, जन्म-भूमिः, जन्मभूमेः महत्त्वम्, माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः	1134	319
83.	संघे शक्तिः कलौ युगे	संहतिः श्रेयसी पुंसाम्, एकतायाः महत्त्वम्,	892	324
84.	सहसा विदधीत न क्रियाम्		846	328
85.	आरोग्यम् (शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्)	धर्मार्थकाममोक्षाणाम् आरोग्यं मूलमुत्तमम्,	779	332
86.	शठे शाठ्यं समाचरेत्	आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः, मायाचारो मायया वर्तितव्यः, मृदुर्हि परिभूयते	629	335
87.	सा विद्या या विमुक्तये	विद्या परं दैवतम्, ऋते ज्ञानान् मुक्तिः, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते, विद्याविहीनः पशुः, विद्या ददाति विनियमम्, विद्ययाऽमृतमश्नुते, विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्, किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या, उत्तमं हि धनं	1103	338

		विद्या दीयमानं न-हीयते, नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते, यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्,		
88.	सर्वे गुणाः काञ्चन-माप्नुयन्ति	हिरण्यमेवार्जय निष्कला गुणाः, धनस्य महत्त्वम् धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम्,	922	343
89.	आशा हि परमं ज्योतिः	(आशा बलवती राजन् शल्यो जेष्यति पाण्डवान्)	649	347
90.	चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च	कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा, नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण, चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः, पतनान्ताः समुच्छ्रयाः,	804	350
91.	उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः	उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः, आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः, नास्त्युद्यमसमो बन्धुः, क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे, उद्योगः,	909	354
92.	गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः	गुणैर्हि सर्वत्र पदं निधीयते, गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः, तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते, गुणैर्गौरवमायाति न महत्यापि सम्पदा, गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते, योऽनूचानः स नो महान्,	1023	358
93.	संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति	सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति, सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति, सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्, सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति, सतां सङ्गो हि भेषजम्, सतां हि सङ्गः सकलं प्रसूते, सत्सङ्गतिः,	885	362
94.	बुद्धिर्यस्य बलं तस्य	दीर्घो बुद्धिमतो बाहू,	902	366

12. आधुनिकाः निबन्धाः

382-450

95.	पर्यावरण-संरक्षणम्	(Conservation of Environment) पर्यावरणस्य रक्षणोपायाः प्रदूषण-समस्या-निराकरणम्,	1320	370
96.	विज्ञानं वरदानम्, अभिशापो वा	विज्ञानस्य उपलब्धयः, दोषाश्च, विज्ञानं वैज्ञानिकाः आविष्काराश्च, विज्ञानस्य लाभाः दुष्परिणामाश्च, विज्ञानस्य उपयोगिता	936	375
97.	मस्तिष्कयन्त्रम् (Computer)	वर्तमान-युगे संगणकस्य उपयोगित्वम्, संस्कृतं संगणकश्च,	966	379
98.	दूरदर्शनम् (Television)	दूरदर्शनस्य लाभाः, दूरदर्शनस्योपयोगिता, प्रभावश्च,	822	384
99.	समाचारपत्राणां महत्त्वम्	समाचार-पत्राणि,	635	388

100.	भारते महिला सशक्तीकरणम्	महिलानां सशक्तीकरणम् आरक्षणं च नारी विज्ञापनञ्च, वर्तमान युगे नारीणां स्थितिः, स्त्रीशिक्षायाः महत्त्वम्,	1076	391
101.	अन्तरजालम् (Internet)		579	395
102.	आकाशवाणी (Radio)		445	398
103.	भ्रष्टाचारः, समस्या समाधानं च	Corruption.	716	400
104.	आतंकवादः, समस्या, तत्समाधानं च	Terrorism.	806	403
105.	आधुनिकीशिक्षापद्धतिः, गुणदोषविमर्शः	शिक्षित-युवकानाम् अवृत्ति-समस्या, समाधानं च।	872	407
106.	भूमण्डलीकरणम् (वैश्वीकरणम्)	Globalization	869	411
107.	दूरभाषयन्त्रम्, चलभाषितयन्त्रम्,	Telephone, Mobile-Cellphone.	497	415
108.	चलचित्रम्-	Cinema.	813	418
109.	विद्वान् सर्वत्र पूज्यते		802	422
110.	संतोषः	संतोषं परमास्थाय, सन्तोषः परमं सुखम्,	703	426
111.	क्रीडनम्	खेलम्, Plays	808	429

